

<https://doi.org/10.21301/eap.v18i1.12>

Михаел Т. Антоловић

*Универзитет у Новом Саду,
Педагошки факултет у Сомбору*
antolovic.michael@gmail.com

Петар С. Ђурчић

Институт за европске студије, Београд
petar.pero.curcic@gmail.com

Српска и југословенска рецепција Вернера Зомбарта (1895–2022)

Апстракт: Објављивањем волуминозних дела као што су *Социјализам и социјални покрет*, *Немачки привредни живот у XIX веку* и *Модерни капитализам* Вернер Зомбарт (1863–1941) постаје један од најзначајнијих, најчитанијих и најпревођенијих европских интелектуалаца прве половине XX века. Историју рецепције овог аутора у српској и југословенској јавности карактеришу дисконтинуитети и, у поређењу са Максом Вебером и Карлом Марксом, недовољна свеобухватност у приступу. У свим досадашњим анализама обимом велики опус Вернера Зомбарта ограничен је на одређене аспекте (капитализам, социјални плурализам, критику његових концепција). Вернер Зомбарт значајније је присутан у јавном животу Србије и Југославије све до 1941. године, да би за време комунизма његов опус био посве маргинализован услед идеолошких чинилаца, промене парадигме и негативне слике о његовој улози у политичком животу Немачке. И док је у хрватској јавности Зомбартово име у потпуности занемарено, у Србији је дошло до обнове интересовања недавним преводима студије *Луксуз и капитализам* (2011) и ратног памфлета *Трговци и јунаци* (2018).

Кључне речи: Вернер Зомбарт, рецепција, економске доктрине, капитализам

Вернер Зомбарт представља једног од најзначајнијих немачких и, уопште, европских економиста, социолога и друштвених мислилаца чији опус превазилази дисциплинарне оквире друштвених и хуманистичких наука. Међутим, како су приметили Рајнер Грундман и Нико Штер, Зомбартово дело је последњих деценија изван главних токова друштвене теорије, економије и социологије. И поред вишегодишње маргинализације, неспорно је да се ради о изузетно значајном аутору који је утицао на бројна

поколења научника. Мноштво референци на Зомбарта у делима Фернана Бродела, Јозефа Кулишера, Јозефа Шумпетера, као и изузетни пријем у Италији и Јапану показују да је феномен рецепције овог аутора изузетно значајан и светски присутан (Vom Brocke 1992; Grundmann & Stehr 2001; Antolović 2018). Упркос чињеници је у свету препозната изузетна рецептивност Зомбарових идеја, о овом питању је у Србији отворена дискусија тек пре неколико година (Antolović 2018). Како су се од објављивања српског критичког издања књиге *Трговци и јунаци* појавили нови налази, тако су се стекли услови за детаљније проматрање рецепције Зомбартовог дела на српском и некадашњем југословенском простору.

Вернер Зомбарт између марксизма, историзма, историје економије и социологије (1895–1941)

Успон немачке социјалдемократије и марксизма постао је све видљивији тренд након укидања Бизмаркових антисоцијалистичких закона крајем 19. века. Премда је почетак вилхелминске епохе донео и врло ограничено попуштање мера против најјаче антисистемске левичарске странке, отпор према марксистичком учењу био је ванредно снажан у круговима немачких „мандарина” – представника академске заједнице чврсто интегрисаних у структуре новог Немачког рајха. За поменути контекст везан је и почетак рецепције Зомбартовог дела у српском културном кругу. Наиме, примећујући негативни став према економској теорији и, уопште, филозофији Карла Маркса и његових следбеника, аутор је под иницијалима С.П.М. у радикалском листу *Дело* објавио приказ књиге Адолфа Вагнера, једног од водећих представника „катедарског социјализма” у оновременој Немачкој. Оптимистички закључујући текст, аутор се тада позивао, између осталог, на младог истраживача Вернера Зомбарта и његову оцену да време афирмативнијег погледа на Марксово стваралаштво тек долази (S.P.M. 1896, 145–148).

Неколико година касније радикалски политичар, дипломата, министар и један од првих српских економиста Михаило Вујић објавио је обимну књигу под називом *Начела народне економије*. Привредна структура Краљевине Србије тога доба – доминација малог сеоског поседа и пољопривреде – захтевала је од школованих економиста да пронађу одговарајуће моделе привредне, односно аграрне политике. Позивајући се на обиље података из европских земаља (између осталог и на Зомбартова испитивања поседовних односа у Саксонији), Вујић је закључио да је немогуће установити општи закон оптималне величине имања (Vujić 1898, 56). Анализирајући немачка искуства у подизању општег нивоа благостања сељаштва, Вујић је

као позитиван пример изнео Зомбартове предлоге о зимским курсевима за сељаке и осигуравању дугогодишње аренде којом би се обезбедио сигуран посао за бројне породице на селима (Vujić 1898, 66, 102).

Постепена трансформација немачке социјалдемократије из револуционарне и антисистемске у реформистичку организацију која је одбацивала насилне преврате нашла је свој одјек и у Зомбартовим анализама. Како је крајем прве деценије XX века у *Српском књижевном гласнику* приметио Милорад Недељковић, Вернер Зомбарт је био не само изузетан писац и велики познавалац историје левике већ је у својим текстовима указивао на плуралност у тумачењима Маркса и Енгелса – што је било у супротности са болшевизмом и сличним покретима који су заговарали револуционаран приступ – и важност разумевања рада двојице мислилаца унутар епохе којој су припадали. Поредиши и испитујући Зомбартово интелектуално окружење, Милорад Недељковић је изнео и закључак да је Марксов биограф био директно инспирисан идејама историзма. Наиме, то се могло видети како на научном плану (одсуство општих закона, свест о историјској условљености непоновљивих феномена, подела на духовне и природне науке, позиционирање појма разумевања (нем. *verstehen*) у центар дисциплине), тако и на политичком плану (одбијање наглих револуционарних промена, залагање за постепене реформе). Ово друго посебно имајући у виду чињеницу да је у хрватском часопису *Свјетло* почетком XX века објављен преведен Зомбартов текст у коме је експлицитно наведено да је Маркс био заговорник умереног реформизма, а не наглих револуционарних промена (Svjetlo 1900; Nedeljković 1909).

У години почетка балканских ратова двадесетогодишњи студент Мирко Косић, будући професор универзитета у Суботици и Љубљани и један од првих српских академских социолога, написао је прегледно дело *Модерна Германија*, у коме је анализирао сложену структуру немачког друштва. У том раду Косић се на неколико места осврнуо и на стваралаштво знатно старијег и већ угледног немачког економисте Вернера Зомбарта. Примећујући не само методолошку промену у Зомбартовом приступу која је под Зимеловим утицајем подразумевала прелазак са економског детерминизма ка психолошкој феноменологији, Косић је критиковао и дефиницију ситне буржоазије коју је понудио његов немачки колега (Kosić 1912a, 196–197, 203–204, 209).

Велику пажњу немачке и светске јавности изазвала су Зомбартова дела *Јевреји и привредни живот* и *Будућност Јевреја* из 1911. и 1912. године. И док су поједини научници покушавали да пронађу везу између Зомбартових Јевреја и Веберових калвиниста, друга група истраживача је испитивала слојеве стереотипа у тумачењу јеврејског питања. Савременици на простору Хабзбуршке монархије јавности су представљали изнете закључ-

ке о краткој брошури *Будућност Јевреја*. И Мирко Косић и анонимни писац чланка у загребачком *Јутарњем листу* пажњу су посветили не само Зомбартовој типологији на источне и западне Јевреје већ су детаљно писали и о наводним расним препрекама које спречавају пуну асимилацију ове заједнице у западним друштвима (Kosić 1912b; Jutarnji 1912).

Исте године је, поред списка о Јеврејима, пажњу јавности привукао и текст о односу технике и културе. Како је у *Летопису Матице српске* приметио Никола Радојчић, Зомбарт се дистанцирао од марксистичког економског детерминизма, редукционизма технике и материјалистичке концепције прогреса. Техника, поред вишеслојних утицаја на културу, слаже се Радојчић, не може да допринесе усавршавању људи, већ искључиво њиховом назадовању (R. 1912).

Иако је током Великог рата у загребачком *Обзору* објављен Зомбартов изузетно негативан текст о Србији и Црној Гори (Sombart 1914), након југословенског уједињења у оквирима економске науке, социологије и историографије, његова дела су и даље привлачила пажњу. С појавом большевизма и све отворенијом критиком СССР-а, Зомбарт је поново, само на другим основама, постао релевантан на европском нивоу. После Косићевог превода *Пролетеријата* и Пејановићевог објављивања петог издања *Социјализма и социјалног покрета* Недељко Дивац и Велимир Живојиновић *Massuka* написали су афирмативне приказе ових дела. Иако је Живојиновић имао примедбе на рачун превода и квалитета штампе, обојица су исказала задовољство што су се два важна дела о социјалном питању појавила на српском језику. Знатно детаљнији био је Дивац, који је тврдио да средишње питање социјализма почива на радним односима и укидању приватне својине. При томе, он је Зомбарта разумевао као критичара марксизма, пре свега зато што је Марксова анализа постајала превазиђена на теоријском нивоу (недовољна разрађеност тезе о социјализацији и концентрацији капитала) (Divac 1922, 635–638; Živojinović 1920, 1381).

Премда је однос према левици био значајан, у оквирима економске науке и социологије пажњиво се посматрао и Зомбартов став према генези капитализма, улози луксуза и важности популације у подизању благостања. Настављајући да пише о економији, Милорад Недељковић се осврнуо и на Зомбартову студију *Луксуз и капитализам*. Слично Зомбарту, и Недељковић је делио веру у значајан привредни потенцијал производње луксузне робе на укупан друштвени развој. Потрошња богатих је, наиме, подигла ниво квалитета производње, утицала на реорганизацију предузећа, упослила сиромашне и допринела томе да држава убира велике порезе (Nedeljković 1920). У приказу настанака феудалних односа у раном средњем веку и Мирко Косић се такође позивао на Зомбартову тезу о монополизацији полова, која је водила преласку са слободних сеоских општина на феудално

уређење обавезе са доминантним примогенитурним обрасцем наслеђивања (Kosić 1925, 187). Супротно Недељковићевом и Косићевом наглашеном осећају за историјску димензију привредног живота, Васо Белошевић, професор Универзитета у Загребу, сматрао је да економија као дисциплина мора бити више окренута решавању садашњих проблема и тражењу одговарајућих економских модела и законитости (Belošević 1925).

Контекстуализујући дебату о генези капитализма, историчар Јован Б. Јовановић био је уверења да је Зомбарт понудио не само знатно сложенију интерпретацију настанка овог важног феномена већ и да је био лишен марксистичког материјалистичког редукционизма који је фаворизовао само производне и технолошке чиниоце у друштвеном развоју (J. Jovanović 1928).

Пишући серију текстова о типологији и карактерологији градова у *Београдским општинским новинама*, Добривој Стојадиновић се осврнуо и на теорију урбанизације коју је понудио Вернер Зомбарт (подела на индустријски потпуне и непотпуне, трговачке, индустријске, саобраћајне и градове посебне намене), критикујући превелику усредсређеност на економске чиниоце, али и недовољну посвећеност другим елементима (попут административних). И поред критика, Стојадиновић у серији текстова није успео да направи поделу урбаних целина, а да се доминантно није ослањао на привредне елементе и функције које је већ понудио Зомбарт (Stojadinović 1929).

Утемељујући социологију као академску дисциплину у Југославији, бројни интелектуалци покушавали су да пронађу историјске и методолошке основе у том процесу. Позивајући се на Вернера Зомбарта, професор Правног факултета Драгољуб Јовановић изнео је тезу да се као могући отац социологије може сматрати Адам Фергусон, пре свега због тога што је он међу првима у модерној епохи извршио типологију рада и друштва (D. Jovanović 1932). Посветивши се дубље овом питању, Мирко Косић је пак приступио анализи методолошких поставки тада најактуелнијих социолошких мислилаца. Противећи се Диркемовој и Зомбартовој тези да општа социологија обухвата методе и знања свих друштвених наука, Косић је сматрао да она треба да се ограничи на испитивање општих појава код појединаца, група, социјалних акција и друштвених творевина. Као и неколико деценија раније, Косић је и сада указивао на чињеницу да је код Зомбарта, као и код Зимела, снажно присутна тенденција ка испитивању психолошких феномена. Премда је истакао снажан иновативни потенцијал бројних немачких научника у обликовању савремене социологије, Косић је, наводећи експлицитно пример Вернера Зомбарта, критиковао ратни националистички интелектуални ангажман који је компромитовао научни реноме бројних истакнутих појединаца (Pravda 1933; Kosić 1934a; Kosić 1934b). Поред Косића који је показао интересовање за социолошки појам

класе, расно питање и однос Зомбарта према њему били су у фокусу појединих међуратних аутора. Пишући о критици расистичке теорије Артура де Гобиноа, Јован Ђорђевић се позивао и на Зомбартово одбацивање концепта расе. И поред овог одклона, Ђорђевић је, ипак, детектовао и Зомбартово скретање ка пангерманизму (Ђорђевић 1935, 462; Prica 1935; A.J. 1933; Milosavljević 2010).

Током читавог међуратног раздобља међу југословенским економистима су постојала противречна мишљења о Зомбартовом делу. Док је загребачки професор Станко Дежелић сматрао да је Зомбартова схема привредног развоја – а у суштини критика Бихерове поделе рада – недовољно прецизна и компликована (Deželić 1933), београдски професор Правног факултета Александар Јовановић преузео је у потпуности периодизацију привредне историје из Зомбартовог дела *Модерни капитализам*. Капиталистичка привреда била је аристократски организована и вођена принципом добити, што је представљало потпуну супротност у односу на идеале самодовољности из претходних епоха. Међутим, и рани и развијени и позни капитализам разликују се, пре свега, по улози духа предузетника и степену бирократизације и деперсонализације привредних односа, што су тезе које је Јовановић непосредно преузео од Зомбарта (A. Jovanović 1935, 17–21).

Пишући о Марксу и потоњим присталицама и противницима марксизма, Слободан Јовановић Зомбарта сврстава међу антимарксисте, већим делом занемарујући раније фазе његове каријере. Истичући антиматеријалистички сентимент, веру у Бога и слављење личне слободе као кључне одреднице Зомбартове мисли, Слободан Јовановић је истакао да су то биле тенденције оживљавања романтике, не обраћајући пажњу на то да је у једном преведеном тексту који се појавио у београдској међуратној штампи под називом *Романтизам у науци* Зомбарт експлицитно навео да је у науци неопходно одсуство романтике и повратак на рационалистичке основе (S. Jovanović 1935; Zombart 1930).

Позивајући се на *Модерни капитализам*, Александар Билимович, руски емигрант и професор на љубљанском универзитету, изнео је закључак да је Зомбарт поједноставио дефиницију капитала ограничавајући се на материјалну основу предузећа и занемарујући на тај начин потрошачке и профитне аспекте. Билимович је такође одбацио и Зомбартово стриктно одвајање принципа профита и самоодржања сматрајући да се они преплићу у свим епохама, негирајући на тај начин да је то тековина модерног доба. Слично Дежелићу, у Билимовичевом делу *Основи економске науке* одбацује се Зомбартова критика Бихерове типологије рада. Неконзистентност је примећена и у Зомбартовој анализи принципа привредне аристократије и демократије, а Билимович је био склонији оним радовима који су упући-

вали на недемократски карактер првобитних заједница. Слично Јовану Б. Јовановићу, и Билимович је показивао спремност да прихвати закључке медиевисте Георга фон Белова о генези цеховског и занатског система одбацујући тезе из *Модерног капитализма*. И поред поменутих критика, Билимович је усвојио Зомбартове оцене о општем европском карактеру феудалних односа, периодизацију капитализма и прихватио је главне тезе о карактеру економске науке, а такође су делили и изразито критички суд о (не)учинковитости совјетске привреде (Bilimović 1936).

Ипак, несумњиво најисцрпнији осврт на историју европске економске мисли дао је Мијо Мирковић још тридесетих година XX века. Истичући прегнантност стила, изузетну логичност и предавачку изузетност као особене одлике Зомбартовог научног хабитуса, Мијо Мирковић је закључио да је Зомбарт имао изразито противречан однос према марксизму, капитализму и модерном друштву. Преузимајући од марксизма тезу о релативизму капиталистичке епохе, Зомбарт је успео да изгради не само своју периодизацију капитализма већ, истовремено, и теорију социјалног плурализма. Као константу у Зомбартовој мисли Мирковић је издвојио његов скептицизам према прогресу, рационализму и потенцијалима технике за друштвене промене (Mirković 1935, 9; Mirković 1938).

Професор опште историје новог века Васил Поповић у своје теоријске радове укључио је и дело *Будућност капитализма*. Препознајући различите слојеве у писању, Поповић је био мишљења да је у позним радовима Зомбарт више разумевања имао за основне одлике историзма, попут индивидуалних феномена, као и да је истовремено бранио слободну вољу и појединца (Poročić 1939).

Посебан осврт на феномен рекламе начинио је Љубомир Дуканац у свом уџбенику *Увод у народну економију*. Дуканац није делио Зомбартов поједностављен и песимистичан став да је за неопходност успеха рекламе потребан низак образовни ниво становништва, већ је главне чиниоце детектовао у доброј организованости предузећа, концентрацији становништва и технолошкој и медијској развијености. Међутим, не одбацујући у потпуности Зомбартове тезе, Дуканац је истакао „чопорски карактер“ савремених друштава која неретко ремете рационално расуђивање. Супротно од Зомбарта, Дуканац је видео природу духа капитализма²¹ у познијим епохама. И док је у раном капитализму тенденција била да се креативним активностима ризикује како би се остварио профит, у позним епохама тежња за сигурним профитом постала је стална тенденција (Dukanac 1940).

²¹ Узроке настанка капитализма и прогреса Дуканац је тражио у настанку индивидуализма и рационалистичкој филозофији. Као противтезу томе супротставио је Зомбартову теорију о утицају протестатске етике (sic!) и њеног лаицизма, који су код људи развијали осећај за материјалним благостањем (Dukanac 1940).

Структурна криза позног капитализма и Зомбарт: између државне интервенције, технолошког песимизма и планске привреде

Светска економска криза из 1929. године подстакла је широку дебату о будућности економије и капитализма. Чак је и једина Зомбартова званична посета Југославији, која је организована новембра 1932. године у Загребу, требало да се заврши великим предавањем о светској кризи у аграрним земљама. Међутим, гост из Вајмарске републике искористио је прилику да у загребачком Глазбеном заводу првенствено критикује мировне уговоре и систем репарација, што је подстакло негативне реакције у београдској штампи (*Vreme* 1932).

Ипак, поједине Зомбартове тезе биле су од користи југословенским ауторима који су покушавали да објасне узроке Светске економске кризе. Тако је у листу *Време*, ослањајући се на Шпенглерове визије о пропасти декадентног Запада и Зомбартове тезе о структурној кризи позног капитализма која је настала као последица монополизације великих компанија, деперсонализације пословних односа и рационализације, анонимни аутор чланка (који се потписао псеудонимом Swann) приметио је да капиталистичка економија „некако одрвила, није више еластична”. Очигледно добро упознат са главним током мисли такозваног „реакционарног модернизма” (Herf 1984), овај аутор није се изјашњавао о улози технике, ограничавајући се, пре свега, на декадентан карактер модерних институција и односа (Swann 1930).

Песимистичне процене о будућности капитализма, које је систематично и деценијама износио у својим радовима Вернер Зомбарт, искористио је и Отон Франгеш, хрватски политичар и министар у неколико југословенских влада, да оправда тезе о компаративној предности слабије развијених и у светски економски систем недовољно интегрисаних земаља Источне Европе које су аграрном реформом омогућиле економско самоодржање сиромашним слојевима становништва (Frangesh 1931). Реферишући на Зомбарта тезом да позни капитализам губи креативне потенцијале и виталне покретачке снаге ранијих епоха, Мирко Косић је, истовремено, узроке кризе тражио пре свега у поремећеним дужничким односима међу капиталистичким земљама (Kosić 1931, 51–61).

Усвајајући Зомбартову тезу о три фазе капитализма, Драгољуб Аранђеловић је 1931. године у *Српском књижевном гласнику* започео сопствени чланак оценом да „капитализам достиже свој врхунац у Европи”. Појава трустова и „финанцократије” израз је тежње да капитал монополизује тржиште и максимализује профите. У том смислу улога државе јесте да

координише односе између учесника рада – послодаваца и запослених. Рационализација је, према аутору, постала константа у тадашњим савременим капиталистичким односима, заменивши на тај начин несигурну спекулативност и непредвидиве профите. Супротно од Зомбарта који је имао недовољно прецизирану визију немачког социјализма, Аранђеловић је изнео тезу да је тада у току био процес неизвесног исхода у коме су противници плутократије (у првом реду државе, многобројне задруге и друга удружења) тежили да спутају капитал. Међутим, и поред неслагања и сумњи, Аранђеловић је, слично Зомбарту, веровао у постепену промену друштвених и привредних структура (Arandelović 1931).

Имплицитно делећи са Вернером Зомбартом неповерење према улози технике у друштвеним односима и комунизму као решењу друштвене кризе, Андрија Бабић је предлагао да се опорезују машине, скрати радно време, повећају плате и уведе планска координисана привреда у којој би функционисала и капиталистичка предузећа (Babić 1933). Нешто суздржанији у оцени либерализма у економској историји био је Александар Билимович, признајући му знатне заслуге у побољшавању материјалног живота. Премда је делио Зомбартово уверење о нужности наступања новог привредног система, Билимович је, ипак, истицао да је готово немогуће предвидети појаву новог привредног модела будући да различита искуства земаља у свету не указују на јединствено кретање (L. 1934). У оправдавању потребе државног интервенционизма у привреди и Слободан Драшковић и Љубомир Дуканац позивали су се на Зомбартове концепције кризе и пада капитализма (Drašković 1938; Dukanaс 1939).

У дугој сенци Маркса и Вебера: маргинализација Вернера Зомбарта у југословенској и српској јавности (1945–2011)

Победом комунизма у многим земљама Европе дошло је до темељног преобликовања друштвених односа. И бројне академске дисциплине доживеле су промену парадигме одбацујући „превазиђене грађанске“ научне концепције и прихватајући марксизам као обавезујућу научну парадигму. Ова околност показала се изузетно значајном за потоњи однос према Зомбарту (који је преминуо 1941. године) и његовом делу које се нашло на мети све оштријих критика. Тако је већ крајем четрдесетих година у једном од првих марксистичких уџбеника „политичке економије“, као застарела, била одбачена Зомбартова теорија економске кризе (пре свега теза о асиметричном развоју привредних грана), и предност је дата марксистичкој интерпретацији као исправнијој и целисходнијој (Georgijević 1949).

И поред брзе транзиције ка новој парадигми, поједини научници наставили су, премда све ређе, да детаљније проучавају опус „буржоаских” аутора. На њих се најдетаљније осврнуо у делу *Привредна историја Европе: позна антика-средњи век* Гојко Грђић, економиста, статистичар, берлински ђак и краткотрајни функционер у окупационој управи, који је остао у земљи након рата. У многим аспектима Грђић није делио мишљење са Зомбартом, одбацујући његове ставове о средњевековној привреди и трговини са Левантом. Противречна мишљења бројних научника Грђић поставља и како би релативизовао Зомбартове тезе о природни настанак градова, односно о важности потрошње из земљишне ренте за настанак капитализма (Grđić 1952).

Стабилизацијом самоуправног социјализма и потпуном доминацијом марксистичке парадигме у економским и политичким наукама дошло је до оштрије рецепције многих аутора. Душан Саболовић и Жарко Булајић су у потпуности одбацивали целокупно наслеђе историјске школе националне економије (којој је припадао и Зомбарт), сматрајући га не само неиновативним већ и реакционарним, антмарксистичким и методолошки ретроградним (Sabolović 1959; Bulajić 1965, 14–15). У сличном духу и Илија Косановић критиковао је Зомбартово одбацивање класног карактера политичких организација (Kosanović 1958, 134, 156–157, 441).

Половином шездесетих година XX века, у склопу поновног конституисања социологије као самосталне научне дисциплине у Југославији, започео је процес темељнијег истраживања научног опуса Макса Вебера. Током те деценије професор Правног факултета у Београду Михаило Ђурић је у Загребу објавио *Социологију Макса Вебера*, а у Сарајеву је први пут преведено и канонско Веберово дело *Протестантска етика и дух капитализма*, чији је пропратни поговор написао професор београдског Филозофског факултета и један од утемељивача социологије као универзитетске дисциплине Војин Милић. Оба аутора у потпуности су пропустила на укажу на блиске дугогодишње везе Вебера и Зомбарта, њихове међусобне утицаје, као и сарадњу у етаблирању немачке социологије почетком XX века. Име знатно познатијег Веберовог колеге помиње Михаило Ђурић у контексту оснивања *Архива за друштвене науке*, једног од најзначајнијих часописа за развој академске социологије у Немачкој. Нешто детаљнији од Ђурића био је Милић, који је више пажње посветио критици капитализма контекстуализујући Вебера у шире оквире антикапиталистичке и неоромантичарске мисли, при чему га је издвојио из реда осталих националистичких мислилаца (међу којима је због свог ратног ангажмана несумњиво био и Зомбарт) (Ђурић 1964, 15, 47; Milić 1968, 274, 278, 283). На Милићевом трагу, потоње генерације српских социолога више пажње посветиле су Веберу, а далеко мање Зомбарту. Тако је Аљоша Мимица у тексту *Улога сутне бур-*

жоазиије у преласку из феудализма у капитализам много детаљније писао о везама протестантизма са слојевима трговаца и занатлија истичући значај превратничке улоге ситне буржоазиије у настанку капитализма, а дело Вернера Зомбарта поменуо је у једној референци (Mimica 1981). У уџбеницима посвећеним историји економских доктрина објављиваних током социјалистичке Југославије могуће је уочити општа места која су унисоно (преузимајућих их једни од других) понављали различити аутори. Тако су Марин Церовац, Обрен Благојевић и Лазар Пејић, позивајући се на Мију Мирковића, износили готово истоветне ставове о Зомбартовој политичкој променљивости, блискости социјализму, као и теорији социјалног плурализма (Cerovac 1980; Blagojević 1983; Pejić 1986; Stojiljković 1991). Анализирајући велику дебату о улози државе међу марксистичким интелектуалцима (посебно између Розе Луксембург, Лењина и Плеханова), Бранко Хорват на једном месту је цитирао и негативан став Вернера Зомбарта о државном власништву које не би променило односе моћи у предузећима (Horvat 1984, 446).

Након распада Југославије, пропасти комунизма и са наступањем економске транзиције, и српска академска јавност дистанцирала се од Маркса и све више је почињала да пише о главним токовима англо-америчке економске мисли, која је постала доминантна. У тим околностима практично није било места за целокупно наслеђе немачке историјске школе националне економије, будући да се она заснивала на посве супротним методолошким поставкама (Jakšić, Pejić 1996, 104–108; Jakšić 2003, 168–174). Међутим, Обрен Благојевић понудио је најдетаљнију анализу историје економских идеја у Србији у волуминозној синтези *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*. Не упуштајући се превише у детаљнија тумачења, Благојевић је присуство немачке историјске школе и њеног културно-историјског правца препознао у радовима економиста као што су Милић Радовановић, Александар Јовановић, Александар Билимович и други (Blagojević 1996).

Почетком деведесетих Милан Трипковић објавио је књигу *Социолошке теорије*, у којој су Зомбарт и Алфред Вебер представљени као настављачи веберовске традиције. Сумарно приказавши најважније Зомбартове економске и социолошке идеје, Трипковић је указао да се од Вебера првенствено разликовао по значају који је придавао друштвеним условима (технологија, коришћење природних богатстава, улога државе и књиговодства), а не духовним чиниоцима. Према Трипковићевом суду, Зомбарт није понудио ништа суштинско ново у односу на пређашње ауторе који су проучавали капитализам. Када је пак реч о Зомбартовом противречном односу према марксизму и социјализму, Трипковић је закључио да је тек успостављање стаљинистичке диктатуре довело до тога да он ублажи своју

критику капитализма, одустајући на тај начин и од сваке идеје друштвене промене кроз постепене реформе (Tripković 1992, 175–177).

Знатно детаљније Зомбартов опус анализирао је Слободан Антонић, који је половином деведесетих година објавио студију *Изазови историјске социологије*. Трећа генерација историјске школе националне економије (којој је припадао и Зомбарт) привукла је пажњу социолога пре свега због чињенице да је у великој мери била под утицајем социолошког приступа, што је, између осталог, била и последица *Methodenstreit-a* између историста и позитивиста. Особеност те генерације научника, истакао је Антонић, почива на томе што су они у своје анализе укључивали и ванекономске чиниоце, квалитативно доприносећи развоју историјског приступа у социологији. У том смислу, дело Вернера Зомбарта *Модерни капитализам* представља изузетан пример комбинације историјске емпирије и друштвене теорије, у коме се разматрају многи, како материјални тако и нематеријални, чиниоци који су довели до развоја капитализма. Према Антонићевој оцени, *Модерни капитализам* позитиван је пример тога како се може успешним повезивањем историје, економије и социологије написати студија која превазилази дисциплинарне оквире. Превазилазећи епоху модерне, Антонић је у анализи привредног живота антике уочио да је постојала група економиста (укључујући ту и Вернера Зомбарта) која је у привреди Старог века препознавала елементе капитализма. Критикујући Марксову теорију о развоју монополистичког крупног капитала, Слободан Антонић се позивао и на Зомбартове резултате о опстанку малих и средњих произвођача упркос монополизацији (Antonić 1995).

Нови импулси (2011–2022)

Појаве превода две Зомбартове студије, првих након дуго времена, означиле су почетак новог таласа интересовања за овог немачког аутора. У анализи студије *Лукуз и капитализам* Маринковић је, на трагу закључака до којих је дошао Фернан Бродел, истакао и важност државе у генези потрошње луксузне робе, која је касније довела и до развоја појединих грана капиталистичке производње. И док је за Вебера носилац промена у привредном менталитету био калвиниста са својом световном аскезом, за Зомбарта је то био пре свега предузетник (и поред каснијег истицања јеврејског фактора) изразитог рационалистичког и авантуристичког духа. Препознавање образаца и масовних појава у прошлости, према Зомбарту, играју кључну улогу у новој анализи која се не може дисциплинарно сврстати због сложене методе (Marinković 2011). Убрзо по објављивању, у часопису *Српска политичка мисао* изашао је приказ Душана Достанића

о књизи *Луксуз и капитализам*, у којем су истакнути најбитнији елементи ове студије (улога љубавнице, промена концепта љубави, утицај потрошње, улога дворова и градова, промена начина производње луксузне робе). Контекстуализујући ову студију у ширем погледу, Достанић је закључио и да је, супротно Марксу и његовом истицању значаја географског ширења, Зомбарт покушавао да истакне вишеструке факторе у генези капитализма (Dostanić 2011).

Неколико година касније Институт за европске студије и Друштво за привредну историју објавили су ратни памфлет Вернера Зомбарта *Трговци и јунаци*. У поговору ове књиге на детаљан начин представљен је живот писца, његова кретања од социјалног либерализма, песимизма и учешћа у великој интелектуалној мобилизацији у Немачкој за време Првог светског рата до односа са националсоцијалистичким режимом. Зомбартов научни рад означен је као покушај да се капитализам представи једним од централних феномена европске модерне, уз поштовање марксистичког и истористичког приступа (Antolović 2018). Нешто детаљнији осврт уследио је у студији о Зомбартовом учешћу у Првом светском рату, где су, поред поменутог памфлета, анализирани и други списи, у којима је не само брањен немачки привредни поредак током рата већ је и са расистичких и шовинистичких позиција нападан непријатељ (посебно Јапанци, Срби и Енглези) (Antolović 2019a). Многи ставови, посебно у одбацивању модерности, заслуживали су детаљнији осврт. Зомбартово разочарање модерношћу, а пре свега американизацијом и улогом модерне технологије, било је присутно још почетком XX века. Криза модерног друштва и первертирање политичке елите дубоко су забринули Зомбарта, који је веровао да је готово немогуће да ће доћи до промене политичког модела у Немачкој (Antolović 2019b). Све то показује да није појава комунизма утицала на разочарање социјалдемократијом и марксизмом, већ да су то процеси који су трајали деценијама уназад.

Александар Саша Гајић дао је шири поглед на геополитичке расправе које су трајале почетком XX века. Према Гајићу, Зомбарт је дихотомију између Енглеза и Немаца заснивао пре свега на нешто старијим радовима о значају копна, односно мора у доминацији светом. Традиције немачке геополитичке мисли телурократске оријентације Гајић детектује не само код Зомбарта већ и код других немачких мислилаца (нарочито код Карла Шмита) (Gaјић 2019).

Последњи у низу српских научника који су посветили пажњу Вернеру Зомбарту јесте Стефан Мандић који је 2022. године одбранио докторску дисертацију *Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развој капитализма*. Проучавајући теоријске приступе у преласку из једне епохе у другу, Мандић је посебно, обимом невелико, поглавље посветио и

Зомбартовим концепцијама о феудализму и капитализму. Наглашавајући да је Зомбарт разумевао историју као сукцесивни след различитих друштвених система који нису престајали да постоје дејством једног катализатора, Мандић је закључио да је немачки научник веровао да је капиталистичкој епохи претходила занатска, у којој се спонтано акумулирао новац. Потенцијал у транзицији из једне епохе у другу Мандић је уочио, слично Маринковићу, у предузетнику и буржују. Позивајући се на Милиоса и посредно преузимајући тезе Јакова Штрајдера и Луја Брентана, Мандић је закључио да је Зомбартова теорија о настанку капитализма доживела неуспех усред бројних критика. Трговци су се могли обогатити независно од земљишне аристократије, што су указала емпиријска истраживања. Једина епоха којој је претходио капитализам јесте феудализам, а тежња за богаћењем акумулацијом новца саставни је део људске прошлости од њеног настанка. Заокружујући поглавље о Зомбарту, Мандић је написао:

„Као највеће мане Зомбартовог становишта видимо његово потпуно занемаривање односа између феудализма и настанка капитализма и давање најбитније експланаторне улоге капиталистичком духу, чије основне чиниоце (буржујски и предузетнички дух) аутор није емпиријски открио и доказао њихово деловање на настанак капитализма већ произвољно одредио као битне” (Mandić 2022).

* * *

Дело Вернера Зомбарта присутно је на српској интелектуалној сцени више од једног века. Може се рећи да се његова рецепција поклапа са главним интелектуалним токовима у Србији, Југославији и Европи XX и XXI века. Први радови који су изазвали знатну пажњу српских и југословенских интелектуалаца односили су се на питања марксизма, социјалдемократије, питања везе технологије и културе и улоге Јевреја. Међутим, и у тој раној фази присутан је дисбаланс међу радовима – књига *Социјализам и социјални покрет* преведена је много касније у односу на њено прво издање (објављена је 1896, а у српском преводу тек 1922. године). До 1941. године постојале су две опречне слике о Зомбарту и његовом односу према марксизму. Са једне стране, умерене реформе и признавање значаја луксуза и технологије препознали су многи интелектуалци. Са друге стране, критичан однос према комунистичким режимима у међуратној фази веома је допринео да се Вернер Зомбарт перципира као антимарксистички интелектуалац, који, упркос чињеници да критикује капитализам, одбацује тековине историјског материјализма и економског детерминизма (Слободан Јовановић, Милорад Недељковић).

Са појавом светске економске кризе 1929. године међуратни интелектуалци су, у склопу интелектуалне трансформације, постепено напуштали концепт *laissez-faire* у корист планске привреде. Критика дотадашњег капиталистичког пројекта постала је све очигледнија, а свим писцима (Франгешу, Косићу, Бабићу, Дуканцу, Драшковићу) Зомбартове тезе о структуралној кризи позног капитализма послужиле су у оправдавању нове политике државног интервенционизма.

Такође, приликом утемељивања социологије као академске дисциплине на овим просторима, Зомбартово име је било значајно присутно посебно заслугом Мирка Косића, Драгољуба Јовановића и Јована Б. Јовановића. Међутим, иако су Зомбартове анализе о карактеру и природи социологије узимане у разматрање, његово име не спомиње се у првом броју *Социолошког прегледа* из 1938. године.

Преласком на нови облик друштвеног уређења након Другог светског рата дошло је и до промене парадигме. Некадашњи буржоаски аутори уступали су место класицима марксизма, а у уџбеницима политичке економије потпуно је превладао марксистички начин посматрања економских феномена. Вернер Зомбарт и историјска школа националне економије (са изузетком Макса Вебера) била је по две основе негативно оцењивана. Марксистички мислиоци нису уважавали њен истористички приступ привреди будући да нису делили уверење о јединствености и непоновљивости економских појава, већ су тражили законе привредног развитка (из тог разлога проучаваоци политичке економије, марксизма и економске мисли уопште повезивали су марксизам са класичном теоријом). Такође, готово комплетна историјска школа била је након Другог светског рата изложена критици због заговарања немачког национализма.

Истовремено, афирмација Макса Вебера у светским оквирима учинила је да се његово име издвоји међу немарксистичким правцима (уз присталице класичне либералне и кејнзијанске школе) у југословенској послератној економској мисли. У појединим социолошким студијама Зомбарт је у потпуности у сенци Вебера, до те мере да се он тумачи у веберовском кључу (Трипковић) или се готово ни не спомиње (Ђурић и Милић). Након слома комунизма и популарност Карла Маркса је опала, али на његово место, поред англосаксонских аутора, долази само Макс Вебер. Тек током последње деценије, са преводима *Луксуза и капитализма* и *Трговаца и јунака*, наступила је значајнија српска рецепција Зомбартовог дела, о чему сведочи неколицина објављених студија и приказа. Иако је тиме Зомбартово име извучено из заборав који га је деценијама (неоправдано) прекривао, и даље изостаје целовита анализа вишеслојног и комплексног Зомбартовог дела, као и његових, у многим погледима, контроверзних политичких схватања.

Референце

- A. J. 1933. „Polemika oko jevrejskoga pitanja”. *Srpski književni glasnik* N.S. knj. XL br. 5: 399
- Antolović, Michael. 2019. „»Mi, umorne duše« – Werner Sombart kao kritičar moderne kulture.“ *Filozofska istraživanja* 39 (4): 795–810. <https://doi.org/10.21464/fi39404>
- Antolović, Mihael. 2018. „Verner Zombart (1863–1941): potisnuti klasik društvene teorije”. U *Trgovci i junaci*, V. Zombart, 145–179. Beograd.
- Antolović, Mihael. 2019. „’Rat naroda za svetonazore’: Verner Zombart i ideje iz 1914“. *Etnoantropološki problemi* 14 (2): 673–691.
- Antonić, Slobodan. 1995. *Izazovi istorijske sociologije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Arandelović, Dragoljub. 1931. „Današnje stanje kapitalizma“. *Srpski književni glasnik* 32 (4): 311–315.
- Babić, Andrija. 1933. *Kriza i njeno rešenje. propast ultrakapitalizma i pojava novog doba*. Skoplje: Biblioteka Istrajnost.
- Belošević, Vasa. 1925. *Uvod u studij narodnog gospodarstva*. Zagreb: Nadbiskupska tiskara.
- Bilimović, Aleksandar. 1936. *Uvod u ekonomsku nauku*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A.D.
- Blagojević, Obren. 1996. *Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*. Beograd: Stručna knjiga.
- Blagojević, Obren. 1983. *Ekonomske doktrine*. Beograd: Privredni pregled.
- Bulajić, Žarko. 1965. *Uvod u političku ekonomiju*. Beograd: Savremena administracija.
- Cerovac Marin. 1980. *Povijest ekonomskih doktrina i tendencije u razvitku suvremene ekonomske teorije*. Osijek: Ekonomski fakultet.
- Deželić, Stanko. 1933. *Načela narodne ekonomije*. Zagreb.
- Divac, N. 1922. „Verner Zombart: Socijalizam i Socialni Pokret. (preveo s nemačkog Đorđe Pejanović. Izdanje knjižare I.Đ. Đurđevića, Beograd-Sarajevo)“. *Srpski književni glasnik* N.S. knj. 6. br. 8: 635–638.
- Dostanić, Dušan. 2011. „Prikaz knjige: Verner Zombart, Luksuz i kapitalizam, Mediterranean Publishing, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, 2011, 208. str.“ *Srpska politička misao* 4: 485–492.
- Drašković, Slobodan M. 1938. „Politika i privreda“. *Pravda*, br. 11942, 16.1.1938.
- Dukanac, Ljubomir. 1939. *Problem pobuda ljudske privredne delatnosti i ekonomska teorija*. Beograd.
- Dukanac, Ljubomir. 1940. *Uvod u narodnu ekonomiju*. Beograd: Štampa Litografije “Ostojić”.
- Đorđević, Jovan. 1935. „Teorija rase”. *Srpski književni glasnik* N.S. knj. XLIV br. 6: 454–467.
- Đurić, Mihailo. 1964. *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Frangeš, Oto. 1931. „Kriza kapitalizma u Nemačkoj“. *Vreme*, br. 3524, br. 3525, br. 3526, br. 3528, br. 3529, br. 3530, 23.10.1931, 24.10.1931, 25.10.1931., 27.10.1931., 28.10.1931, 29.10.1931.
- Gajić, Aleksandar. 2019. „Uticaj Trgovaca i junaka Vernera Zombarta na koncipiranje geopolitičkog dualizma telurokratije i talasokratije”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 171: 423–435.

- Georgijević, R. 1949. *Kratak pregled političke ekonomije*. Novi Sad: Budućnost.
- Grđić, Gojko. 1952. *Privredna istorija Evrope: pozna antika – srednji vek*. Beograd: Naučna knjiga.
- Grundmann, Reiner, Nico Stehr. 2001. „Why Is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology?: From Fame to (Near) Oblivion”. *Journal of Classical Sociology* 1 (2): 257–287.
- Herf, Jeffrey. 1984. *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horvat, Branko. 1984. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.
- Jakšić, Miomir i Lazar Pejić. 1996. *Doktrine velikih ekonomista*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Jakšić, Miomir. 2003. *Razvoj ekonomske misli*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Jovanović, Aleksandar. 1935. *Narodna ekonomija*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kon.
- Jovanović, Dragoljub. 1932. „Ko je bio prvi sociolog“, *Pravda*, br 121–124, 30.4., 1.5, 2.5., 3.5.1932
- Jovanović, Jovan B. 1928. „Problemi privredne istorije“. *Arhiv za pravne i društvene nauke* II 18 17 1–2 (34): 16–40.
- Jovanović, Slobodan. 1935. *Iz istorije političkih ideja 2*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A.D.
- Jutarnji list*. 1912. „Budućnost Židova“, *Jutarnji list* 3. mart 1912.
- Kosanović, Ilija. 1958. *Istorijski materijalizam*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kosić, Mirko. 1912. *Moderna Germanija*. V. Kikinda: Knjižara J. Radaka.
- Kosić, Mirko. 1925. *Osnovi ekonomske politike*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A.D.
- Kosić, Mirko. 1931. *Previranja u svetskoj privredi – kriza kapitalizma*. Beograd: Narodna štamparija.
- Kosić, Mirko. 1934. *Problemi savremene sociologije*. Beograd: Trud.
- Kosić, Mirko. 1934. *Uvod u opštu sociologiju*. Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov.
- Kosić, Mirko. 1912. „Werner Sombart, Zukunft der Juden, Leipzig: Dunkler und Humblot, 1912, str. 91.“ *Letopis Matice srpske* 289 (5): 96–99.
- L. 1934. „Privredni liberalizam i planska privreda. Predavanje g. dr. Aleksandra Bilimovića, profesora univerziteta“. *Pravda*, br. 10547, 18.3.1934.
- Mandić, Stefan. 2022. „Uticaj evropskog i japanskog feudalizma na nastanak i razvitak kapitalizma“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Marinković, Dušan. 2011. „Duh kapitalizma Vernera Zombarta“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 36 (2): 259–271.
- Milić, Vojin. 1968. *Kapitalizam, religija, racionalnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Mimica, Aljoša. 1981. „Uloga sitne buržoazije u prelasku iz feudalizma u kapitalizam“. *Sociološki pregled* 15 (3–4): 63–79.
- Mirković, Mijo. 1935. *Uvod u ekonomsku politiku*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kon.

- Mirković, Mijo. 1938. *Razvoj ekonomske misli u XIX. veku*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kon.
- Nedeljković, Milorad. 1909. „Werner Sombart: Das Lebenswerk von Karl Marx. Jena, 1909.“, *Srpski književni glasnik* 22 (8): 626–632; (9): 690–700.
- Nedeljković, Milorad. 1920. *Uvod u političku ekonomiju*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kon.
- Nedeljković, Milorad. 1921. *Osnovi političke ekonomije*. Beograd: Napredak.
- Pejić, Lazar. 1986. *Razvoj ekonomske misli u jugoslovenskim zemljama do prvog i u Jugoslaviji između dva svetska rata*. Beograd: Savremena administracija & Institut za ekonomska istraživanja.
- Popović, Vasilj. 1939. „Historizam u istoriji“. *Pravda*, br. 12360–3, 8.4.1939.
- Pravda*. 1933. „Šta je sociologija“. *Pravda* 29.11.1933.
- Prica, Bogdan. 1935. „Osnovna misao nacionalsocijalizma, (njena kritika)“. *Javnost* 31. mart–13. april: 246–249.
- R.[adojčić], [Nikola]. 1912. „Kultura“. *Letopis Matice srpske* knj. 286 (2): 96–97.
- S. M. P. 1896. „Die akademische Nationalökonomie und der Socialismus von Adolph Wagner, Berlin 1895“. *Delo. List za nauku, književnost i društveni život* 9: 145–148.
- Sabolović, Dušan. 1959. *Suvremena buržoarska politička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sombart, Werner. 1914. „Naši neprijatelji“, *Obzor*, br. 307, 6.11.1914.
- Stojadinović, Dobrivoj. 1929. „Teorija i klasifikacija savremenog grada“. *Beogradske opštinske novine*, br. 17–18, 15.10.1929, br. 19., 1.11.1929.
- Stojiljković, Dragoljub. 1991. *Politička ekonomija. Uvod u političku ekonomiju i politička ekonomija kapitalizma*. Niš: Izdavačka jedinica Univerziteta.
- Svetlo*. 1900. „Socializam i socijalni pokret“. *Svetlo* 11, mart 1900.
- Swann. 1930. „Privreda na rečima“. *Vreme*, 18.8.1930.
- Tripković, Milan. 1992. *Sociološke teorije*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za filozofiju i sociologiju.
- Vom Brocke, Bernhard. 1992. „Werner Sombart (1863 – 1941). Capitalism – Socialism – His Life, Works and Influence Since Fifty Years“. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 33 (1): 115–184.
- Vreme*. 1932. „Skandali koje nemački naučnici priređuju Društvu prijatelja Nemačke“. *Vreme* 8.11.1932.
- Zombart, Verner. 1930. „Romantizam u nauci“. *Pravda*, br. 138, br. 143, br. 145. 25.5. 1930, 30.5. 1930, 1.6. 1930.
- Ž. [Živojinović, Velimir Massuka]. 1920. „Werner Sombart, Proletarijat“. *Misao. Književno-politički časopis* III (6): 1381.

Mihael T. Antolović
University of Novi Sad – Faculty of Pedagogy, Sombor, Serbia
antolovic.michael@gmail.com

Petar S. Ćurčić
Institute for European Studies, Belgrade, Serbia
petar.pero.curcic@gmail.com

*The Serbian and Yugoslav Reception of
Werner Sombart (1895–2022)*

Following the publication of voluminous works such as *Socialism and the Social Movement*, *German Economic Life in the 19th Century* and *Modern Capitalism*, Werner Sombart (1863–1941) became one of the most prominent, most widely read and most translated European intellectuals of the first half of the 20th century. Sombart became very popular not only in Germany but also in other countries in Europe and beyond (particularly in Italy and Japan). As Reiner Grundmann and Nico Stehr have observed, the period after Sombart's death in 1941 was marked by great changes in European and global sociological and economic thought. Consequently, Sombart was gradually marginalized and removed from the ranks of mainstream authors. Although he was held in high regard by, among others, Fernand Braudel and Joseph Schumpeter, Sombart's work was neglected due to the paradigm changes in economics and sociology, with priority given to authors who based their research on traditions opposed to German historicism and Marxism.

The history of this author's reception among the Serbian and Yugoslav public is characterized by discontinuity and, compared to Max Weber and Karl Marx, insufficient comprehensiveness in its approach. It can be argued that the Serbian academic community has followed the trends in European scholarship from the late 19th century to the present day. In all analyses to date, Werner Sombart's extensive oeuvre has been reduced to certain aspects (capitalism, social pluralism, a critique of his conceptions).

Werner Sombart had a significant presence up until 1941. Even in these circumstances Serbian scholars, unlike Croatian ones, devoted more attention to ideas about the twilight and crisis of capitalism, the relationship between the state and the economy, the role of luxury and spending by the rich in the genesis of modern economic life. During communism Sombart's work was completely marginalized due to ideological factors, a change of paradigm and a negative perception of his role in Germany's political life. Also, Serbian sociology and social sciences more generally followed the trend of according great recognition to Max Weber, which, until the collapse of communism, had been limited, but following the breakup of Yugoslavia and the beginning of transition, increas-

ingly overt and widespread, replacing the absolute dominance of the Marxist paradigm.

And while Sombart has been completely neglected by the Croatian public, in Serbia there has been a revival of interest thanks to the recent translations of the study *Luxury and Capitalism* (2011) and the wartime pamphlet *Traders and Heroes* (2018). New research has drawn attention not only to the geopolitical aspects of Sombart's thought, but also to his wartime engagement and the genesis of his ideas, which can be situated within the traditions of reactionary modernism.

Key words: Werner Sombart, reception, economic doctrines, capitalism

*La réception de Werner Sombart (1895–2022)
en Serbie et en Yougoslavie*

Par la publication des œuvres volumineuses telles que *Le socialisme et le mouvement social*, *La vie économique allemande au XIXe siècle* et *Le capitalisme moderne*, Werner Sombart (1863–1941) devient l'un des intellectuels européens les plus importants, les plus lus et les plus traduits de la première moitié du XXe siècle. L'histoire de la réception de cet auteur par le public serbe et yougoslave se caractérise par des discontinuités et, par rapport à Max Weber et à Carl Marx, par une approche insuffisamment intégrale. Dans toutes les analyses précédentes, l'œuvre considérable par son ampleur de Werner Sombart est réduite à certains de ses aspects (capitalisme, pluralisme social, critique de ses conceptions). Werner Sombart est présent d'une manière assez importante dans la vie publique de la Serbie et de la Yougoslavie jusqu'en 1941, pour être au temps du communisme complètement marginalisée en raison des facteurs idéologiques, le changement de paradigme et l'image négative de son rôle dans la vie politique d'Allemagne. Et alors que dans le public croate le nom de Sombart est complètement négligé, en Serbie on assiste à un renouvellement d'intérêt grâce à de récentes traductions de l'étude *Luxe et capitalisme* (2011) et du pamphlet de guerre *Marchands et héros* (2018).

Mots clés: Werner Sombart, réception, doctrines économiques, capitalisme

Primljeno / Received: 16.08.2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 4.09.2022.